

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.501 диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК: 801:809.434.1(043.3)**

Камардинова Уялхан Нурмаматовна

“Суу” концептинин когнитивдик - тилдик мазмуну

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2015

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин кандидаты, доцент
Нуруев Тыныбек Эркебаевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Абдувалиев Ибрагим

филология илимдеринин кандидаты
Телекова Элмира

Жетектөөчү мекеме: К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертациялык иш 2015-жылдын 18-сентябрында саат 14:00де К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Автореферат 2015-жылдын 14-августунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент



Жайлообаев Б

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Когнитивдик лингвистика толук түптөлгөнү менен, анын идеялары, ык-методдору жана принциптери тилди бир бүтүндүк катары изилдөөгө колдонулбай жатат. Тилибизди когнитивдик өңүттө иликтөө толук болушу үчүн анын концепттери жана концептосфералары кенен жана терең серептелиши шарт.

Когнитивдик лингвистиканын түшүнүктөрү жана категориялары (элес, түшүнүк, фрейм, сценарий, схема, гештальт, пропозиция, когнитема ж.б.) кыргыз тилинин менталдык аспектисин изилдөөдө колдонула элек.

Кеңири таралган, бай коннотациялуу жана жашоодо эң зарыл заттын маани-маңызын ой тутумда чагылдырган «суу» концептинин когнитивдик түзүлүшү кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөрдө каралбагандыгы иштин актуалдуугун түзөт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштер менен болгон байланышы. Тема Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлигинин илим жана илимий-техникалык маалыматтар башкармасы каржылаган «Лингво–этнокультурологиялык объектилер илимдин учурдагы парадигмаларынын контекстинде» аттуу (2009-2011) долбоордун алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты катары когнитивдик лингвистиканын принциптеринин, категорияларынын жана метод-ыкмаларынын негизинде «суу» концептинде камтылган илимий, улуттук жана поэтикалык-коннотативдик билим-тажрыйбаны мүнөздөп берүү белгиленди.

Бул максатка жетүү үчүн изилдөөдө төмөнкүдөй конкреттүү **милдеттер** аткарылды:

1) когнитивдик лингвистиканын негиздери, жетишкендиктери менен таанышып чыгып, анын жоболорун, категорияларын жана ык-методдорун изилдөө объектине ылайыктап иштеп чыгуу;

2) кыргыз тилинин материалында дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, менталитет, менталдуулук, концепт, концептосфера ж.б. орчундуу когнитивдик-тилдик түшүнүктөрдү сыпаттап берүү;

3) «суу» концептинин когнитивдик мазмунун түзгөн элес (ойдогу «из», образ), символ, түшүнүк, схема (модель), фрейм, гештальт, сценарий (скрипт), когнитема, пропозиция сыяктуу категориялардын маанисин ачып, мүнөздөп чыгуу;

4) аталган концепттин ой казынабызда өзүнчө кутуча же рама (фрейм) катары тиешелүү билим-тажрыйбаны чагылдырып, каттап, жалпылап бириктирип, иреттеп, эс-тутумда колдонууга ылайык орун ээлеп турушун көрсөтүү;

5) «суу» концептинин мазмуну, түзүлүшү, көлөмү этностун түрдүү өкүлдөрүнүн ой-тутумунда жашына, билимине, кесибине, тажрыйбасына,

социалдык абалына, климатка, географиялык шартка ж.б. факторлорго жараша ар түрдүү болушун тастыктап берүү;

б) «суу» концептинин улуттук (этностук) фреймдик-когнитемалык маңызын паремиялардын материалында мүнөздөп, анын оң-терс аныкталышын көрсөтүп берүү;

7) «суу» концепти чагылдырган ой кутучасынын поэтикалык тексттерде (Молдо Кылыч, Жеңижок, Токтогул, Барпы, Р.Шүкүрбеков) берилген «суу», «аккан суу», «жинди суу» фреймдеринин маани-маңызын ар тараптан серептеп чыгуу.

Илимий иштин жаңылыгы. Изилдөө объектисинин, натыйжаларынын жана тыянактарынын жаңылыгы бар. «Суу» концептинин изилдөө үчүн тандалышы, бул концепттин маңызын ачууда когнитивдик категориялардын, методдордун жана принциптердин колдонулушу, алардын негизинде «илимий – демейдеги (көнүмүш)», «илимий – поэтикалык», «демейдеги – магиялык», «демейдеги – эмоциялуу- экспрессивдүүлүк», «баштапкы - туунду», «денотативдик - коннотативдик», «нейтралдуу - баалоо», «оң - терс», «жалпы – жеке» ж.б. дихотомиялардын алкагында каралып жаткан концепттин мазмунунда аныкталышы, «суу» концептиндеги мазмун фрейм, гештальт, пропозиция, когнитема, сценарий ж.б. когнитивдик категориялардын жардамы менен жиктелип сыпатталышы – эмгектин натыйжаларынын жаңылыгы.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Иш полипарадигмалык багытта аткарылып, анда тил илиминдеги менталингвистика, когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, лингвопаремиология сыяктуу тармактардын идеялары, жетишкендиктери, принциптери жана методдору кыргыз тилинин факты-материалдарына оодарылып жаңыча иштелип чыкты.

Демек, изилдөөнүн тыянактары жана натыйжалары кыргыз тил илимине өзүнчө кичинекей «тепкич» жасай алды деп айтууга болот. Иштин мазмунун түзгөн табылгалар кыргыз семасиологиясын жана когнитивдик лингвистикасын өнүктүрүүгө өбөлгө боло алат.

Ошол эле учурда анын натыйжа-тыянактары ЖОЖдордун филология жана лингвистика адистиктери боюнча студенттерге «Лексикология», «Психоллингвистика» курстарын окутууда, когнитивдик лингвистика боюнча атайын курс, семинарларды уюштурууда керектүү материал боло алат. Иштин айрым жоболорун «Тил илимине киришүү», «Жалпы тил илими» сабактарын өтүүдө пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. «Суу» - семантикасы көп катмарлуу, түркүн сапаттарга ээ, көп булактуу, эң таркалган концепт. Анын көп сапаттуулугу тиешелүү денотаттын таркалгандыгы, молдугу, жашоодогу зарылдыгы жана баалуулугу менен түшүндүрүлөт.

2. «Суу» концептин фрейм жана фреймдик слот терминдери аркылуу талдаганда анын когнитивдик-тилдик маңызы толук айкындалат. Бул

концептти камтыган ири көлөмдөгү текстте ал гештальт катары колдонулат. Фреймдин ой-тутумдагы көлөмү жана анын слотторунун курамы тилди пайдалануучулардын жекече, тайпалык, этностук, региондук жана континенталдык (географиялык) өзгөчөлүктөр менен аныкталат. 3.

Аталган концепт семантикалык жактан көп аспектилүү болуп, физикалык, химиялык, биологиялык, техникалык, жалпы илимий, лексикографиялык ж.б. өңүттөргө ээ. «Суу» концепти типтүү ой формулаларынын курамына кирип, түрдүү менталдык пропозицияларды жана когнитемаларды уюштурат.

4. «Суу» концептин түзүүчү касиеттерди дихотомиялык критерийлер аркылуу толук, ар тараптуу аныктоого болот. Дихотомиялык сыпаттоо оңой жана ишеничтүү аткарылат.

5. Бул концепттин материалдык турпаты ар түрдүү: аны бир тыбыш-тамгадан тартып ири көлөмдөгү текст түзө алат. Анын мазмунунда түшүнүккө, образга (элеске) жана баалуулукка тиешелүү маанилер жашайт.

6. Бир этностун билим-тажрыйбасы чектүү, бир тараптуу болот. Кыргыз ой-тутумун байытууда жана кеңейтүүдө персче, орусча, грекче, латынча, монголчо концепттердин мааниси чоң.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. "Суу" концептин өздөштүрүү, сыпаттоо, «суу» концептин мүнөздөөгө колдонуу, факты-материалдарды топтоо, системалаштыруу, когнитивдик-тилдик өңүттө талдоо, жалпылоо жана жыйынтыктоо диссертант тарабынан жекече аткарылды. Негизги публикациялар авторлошсуз басылып чыкты.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы. Алынган тыянактар жана жоболор Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасынын отурумдарында 2 жолу, университеттин окутуучуларынын илимий-практикалык конференцияларында 3 мертебе жана республикалык конференцияда 1 жолу талкууланды.

Иш ошол эле университеттин тил илимдер кафедрасынын кеңейтилген жыйынында ар тараптан анализге алынып, сыңалып жана талкууланып коргоого сунушталды.

Диссертациянын жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн материалдары диссертанттын 9 макаласында жарык көргөн. Булардын экөө рефераттуу журналда басылып чыккан.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, үч главадан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Жалпы көлөмү - 179 бет. Библиография 158 аталышты камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору жана иштин апробациясы, түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилет.

“Когнитивдик лингвистиканын идеялары, принциптери жана категориялары” деп аталган биринчи бап сегиз параграфтан турат жана бул бөлүмдө жарык көргөн адабияттарга обзор жасалып, когнитивдик лингвистиканын жана лингвомаданият таануунун жалпы абалы, принциптери жана ыкмалары каралат.

1.1. Когнитивдик лингвистика тууралуу. Дүйнөлүк тил илиминин агымдарынын арасында когнитивдик лингвистика туруктуу орун ээлеп калды. Акыркы кылымдын тогошуусундагы 30 жылдын ичинде ал пайда болуп, калыптанып жана интенсивдүү өнүгө баштады. Когнитивдик лингвистика үчүн тил маалыматты каттоонун, сактоонун, өзгөртүүнүн жана жайылтуунун зарыл каражаты катары бааланат. Бул тармактын борбордук идеясы тил менен ойдун, сүйлөө – угуу менен ойлоонун карым-катнашын, жалпы когнитивдик механизмдерин чагылдырат. Бул тармактын негиздөөчүлөрү катары америкалык илимпоздор (Жорж Лакофф, Рональд Лангакер, Рэй Жакендофф ж.б.) эсептелинет. Когнитивдик лингвистиканын түптөлүшүн, өнүгүшүн, таркалышын жана салааланышын орус лингвисти Е.С. Кубрякова дагы атайын изилдеп чыккан. Ошондой эле анын предметин, көлөмүн, түзүлүшүн, илимий-методологиялык аппаратын көптөгөн илимпоздор иликтешкен (Р.И. Розина, В.З. Демьянков, А.А. Худяков, Р.М. Фрумкина, И.Б. Рузин, А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский, Н.Н. Болдырев, А.А. Залевская, А.Л. Шарандин, В.И. Шаховский, И.К. Архипов, В.А. Маслова, В.И. Красных, Е.В. Иванова, В.В. Колесов, З.Д. Попова, И.А. Стернин ж.б.). Ал эми Кыргызстанда когнитивдик лингвистиканын маселелери боюнча М.Ж. Тагаев, М.И. Лазариди, К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, А. Абдулатов, С.Б. Эргешева, Э.Т.Төлөкова, Л.И. Дрофа ж.б. алектенишкен.

Анын предмети катары маалыматты өздөштүрүүнүн, сактоонун, иштетүүнүн бөтөнчөлүктөрүн, тилдин жардамы менен билим-тажрыйбаны менталдык чөйрөдө жайгаштыруунун ыкмаларын айтууга болот. Когнитивдик илимдин предмети болуп когниция саналат. Когниция - билип таануу процесси, курчап турган чөйрөнүн аң-сезимде чагылдырылышы.

Илимде когнитивдик лингвистиканын төмөнкү багыттардын, тармактардын жана агымдардын бар экендиги белгиленип жүрөт: **маданият таануучулук багыт, лингвомаданий таануучулук багыт, психолингвистикалык жана когнитивдик-педагогикалык багыт, этномаданий багыт, психика-эмотивдик багыт, улуттук-менталдык багыт, логикалык багыт** ж.б. Бул багыттардын баарынын борбордук

бөлүгүн “концепт” идеясы ээлейт. Ошондуктан когнитивдик лингвистиканын өзөгүн “концепт” түшүнүгү түзөт деп айтууга негиз бар.

1.2. Семантика жана концептосфера. Семантика менен концептосфера - өз ара тутумдаш түшүнүктөр. Аларды ажырым кароого болбойт. Когнитивдик лингвистикада булардын тектештиги, өз ара алакасы, биримдиги баса көрсөтүлөт. Концептосфера тилсиз эле аң-сезимде жашайт. Ал тынымсыз өзгөрүүдөгү, жаңылануучу концепттерден, билимдин кванттарынан уюшулат. Концептосфера тилдик каражаттарга мүнөздүү маанилерден бир канча татаал, көп түрдүү жана кубулуп, түрлөнүп турат. Семантика аркылуу коомдун аң-сезимин, андагы билимдин элементтерин өздөштүрүүгө мүмкүн, этностун, этникалык топтордун жана жекече автордун концептосферасына мүнөздүү бөтөнчөлүктөрдү андоого, каттоого жана изилдөөгө болот. Вербалдык семантикага караганда концептосфера «ичте», аң-сезимде жайгашат. Вербалдык семантика тилдик каражаттарда гана жашайт да, аң-сезимге карата, концептосферага карата «сыртта» орун алат (Н.И.Жинкин, И.Н. Горелов).

Концепттердин иретке, системага түшкөн жыйындысы концептосфераны түзөт. Ал эми тилдик бирдиктердин маанилеринин жыйындысы вербалдык-семантикалык алкакты (талааны) жаратат. Концепт – концептосферанын бирдиги, маани - тилдеги семантикалык талаанын бирдиги (З. Д. Попова, И.А. Стернин). «Тажия» концептинин мазмуну *тажия* сөзүнүн котормо же түшүндүрмө сөздүктөрдө берилген мазмунунан кескин айырмаланат. Сөздүн семантикасы чектүү. Ал эми концепттин мазмуну өтө эле кенен. Бул мазмун сөз мазмунуна сыйбайт.

1.3. Концепт жана концептосфера түшүнүктөрүнүн аныктамалары. Учурдагы тил илиминде «концепт» түшүнүгү өтө популярдуу болууда. Анын маани-маңызы ар ким тарабынан ар кыл аныкталып жүрөт. Бул термин орто кылымдардагы философиялык концептуализмдин тарапкерлери тарабынан көп колдонулчу (Т.Гоббс, П.Абеляр, У.Оккам ж.б.). Концептти чет өлкөлүк жана россиялык бир топ окумуштуулар ар тараптан талдоого алышкан (Ж.Р. Андерсон, Т.Р. Андерсон, Л.В. Барсалоу, Б. Шварц, С. Шифер, С.Стиль, Р.Жекендорф, Ж.Лакофф, М.В.Пименова, Е.С.Кубрякова, В.А. Маслова, Е.В. Иванова, Л.И.Дрофа, З.Д.Попова, И.А.Стернин ж.б.). Россия илиминде концепт термини биринчи болуп С.А.Аскольдов тарабынан (Алексеев) 1928-жылы колдонулган. Айрым лингвисттер концепт жана түшүнүк (понятие) терминдерин мазмундук жактан барабарлаштырып, синоним катары аныкташат (Лингв. энци. сл. 384-б.).

Ар бир автордун концепт тууралуу өз көз карашы бар. Алардын аныктамалары бири-бирине эч эле окшобойт. 1. Концепт - түшүнүктүн абстракттуу, конкреттүү-ассоциативдүү жана эмоциялуу баалоо белгилерин, ныкталган тарыхын камтыган идея (Ю.С.Степанов). Концепт - элесте (образда), түшүнүктө жана символдо мазмундук форма катары берилген

түшүнүктүн маани-маңызы (В.В.Колесов). 3. Концепт - тажрыйбанын адам эс-тутумунда сакталчу маанилүү, өздөштүрүлгөн, типтешкен фрагменти болгон менталдык түзүм (В.И.Карасик). 4. Концепт – ойдун оперативдүү бирдиги, коллективдүү билимдин тил аркылуу берилчү жана этномаданий бөтөнчөлүгү бар бирдиги. Концепттин толугураак аныктамасы З.Д. Попова жана И.А. Стернин тарабынан берилген: концепт салыштырмалуу иреттелген, ички структурага ээ адамдын ички дүйнөсүнүн базалык бирдиги болгон, жеке инсандын же когнитивдик (билип таануучулук) аракетинин натыйжасы катары, чагылдырылган нерсе же кубулуш тууралуу комплекстүү, энциклопедиялык маалыматты алып жүргөн, бул маалыматтын коомдук аң-сезим аркылуу чечмеленишин жана коомдук аң-сезимдин ошол нерсеге же кубулушка болгон мамилесин (тиешесин) билдирүүчү өз алдынча жашаган менталдык түзүм (З.Д.Попова,И.А. Стернин).

Концепт термининин баалуу туундусу бар. Бул – концептосфера, башкача айтканда, концепт алкагы. Концептосфера терминин Д.С.Лихачев илимге кийирген. Бул илимпоздун ою боюнча, концептосфера – улуттук концепттердин жыйындысы. Концептосфера – менталдык, көзгө урунбаган, рухта, эс-тутумда берилген кубулуш. Аны түзгөн концепттер аң-сезимде системалашып иреттелип жашайт. Коомдук, тайпалык, жеке концептосфера дагы болот. Жекече концептосфера, жеке адамдын дүйнө таанымы тайпалык концептосферага, тайпалык концептосфера коомдук концептосферага баш иет. Концептосфералар көп булактуу, татаал түзүлүштө, ар түрдүү сапатта болушат. Өз ара карым-катышы да ар кыл, көлөмдөрү да бири-бирине эч окшобойт. Концептосфера аң-сезимде, ойлоодо, адам интеллектисинде болот (А.А.Леонтьев).

1.4. «Суу» концептинин изилдениши. Тил илимининде «суу» концепти когнитивдик жана лингвомаданий аспектилерде бир топ эле каралган. Е.В.Галдин «Концепт «вода» как полевая структура и способы ее выражения в русском языке» аттуу эмгегинде И.А.Бродскийдин идиодиялектисин талдайт. Акындын поэтикалык чыгармаларында «суу» концепти семантикалык талаа катары каралат. Н.В.Гришина «Концепт *вода* в языковой картине мира (на основе номинативного и метафорического полей русского языка XI-XX вв.)» аттуу диссертациясында да «суу» концепти талаа катары белгиленип, анын номинативдик жана метафоралык маанилери орус тилинин диахрониялык өнүгүү процессине байланыштырылып талданат. «Концепт *вода* / *суу* в русских и татарских приметах» деген баалуу изилдөөнү М.И.Закиров жүргүзгөн. Изилдөө объекти катары орустар менен татарлардын метеорологиялык, сезондук, айыл чарбалык белги-паремиялары алынган. Т.И.Бадмаева коргогон «Концепт «вода» в английской лингвокультуре» деген эмгекте англичандардын ой тутумундагы «суу» концепти номинативдик-коннотативдик, талаалык-оппозитивдик аспектилерде кенен талдоого ээ болот. Булардан көп тарабы менен айырмаланган «суу/вода» концептин

салштырма-типологиялык негизде изилдеген иш бар. Муну жердешибиз Г.А. Абыканова аткарды. Иш «Концепт «вода/суу» в русском и кыргызском языках» деп аталат жана аны теория жана практика үчүн баалуу эмгек катары саноого болот. Ал эми биздин изилдөө көптөгөн эмгектерге негизделип, алардын позитивдүү идеяларын, табылгаларын колдонуп «суу» концептинин буга чейин каралбаган аспектилерин иликтөөгө арналат.

1.5. Дүйнө сүрөтү жана тилдик дүйнө сүрөтү. «Дүйнө сүрөтү» терминине көптөгөн окумуштуулар (философтор, социологдор, этнографтар, культурологдор, лингвисттер жана башка илимдердин өкүлдөрү) кайрылышкан. П.В.Рудневдин аныктамасына ылайык, дүйнө сүрөтү - айлана чөйрө тууралуу интуитивдүү көз караштардын системасы. Аны улуттан же этностон тартып социалдык, профессиялык же жеке инсанга чейинки ар бир социопсихологиялык бирдиктерде ажыратып, сыпаттап, реконструкциялап берүүгө мүмкүн болот. В.И. Постовалованын ою боюнча, дүйнө сүрөтү адам өзү жашаган глобалдуу дүйнөнү, ааламды мейкиндик-убакытта түшүнүп, кабыл алып, туюп, элестетип, өздөштүрүп чыгуудан пайда болот. Бул терминдин көптөгөн аныктамаларына таянып жалпылап айтканда **дүйнө сүрөтү** деп жеке кишинин, топтун, этностун жана адамзаттын аң-сезиминде калыптанган айлана чөйрө, аалам, чындык тууралуу такталып, кеңейип, өнүгүп турган билимдердин жыйындысын айтууга болот.

Дүйнө сүрөтү бир нече критерийлер менен бөлүштүрүлөт. Илимдин тармактарына карап когнитивдик, тилдик, философиялык, психологиялык, социологиялык, хирургиялык, ж. б. дүйнө сүрөттөрүн белгилөөгө болот. Бирок биздин изилдөөнүн максатына когнитивдик дүйнө сүрөтү менен тилдик дүйнө сүрөт боюнча көз караштар ылайык келет. Ишибизде биз когнитивдик дүйнө сүрөтү деп адамзаттын, социалдык топтун же элдин дүйнөнү сезүү органдары аркылуу жана ойлоо, ой жүгүртүү жолдору аркылуу абстрактуу чагылдыруунун натыйжасында пайда болгон дүйнөнүн менталдык образын белгилейбиз. Ал эми дүйнөнүн тилдик сүрөтү деп элдин өнүгүүсүнүн белгилүү этабындагы аалам жөнүндөгү көз караштардын тилдик бирдиктерде берилишин, ааламды, анын бөлүктөрүн өздөштүрүү, топтоштуруу, иреттөө процесстерин жана натыйжаларын тилдик белгилерге орноштурулушун, дүйнө тууралуу маалыматтардын сөз маанилеринде система катары бекитилип колдонулушун эсептейбиз.

1.6. Концептосфера, менталитет жана дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү. «Менталитет» түшүнүгү Батышта көптөн бери эле колдонулуп жүрөт. Биздин илимий парадигмабызга ал жакында эле кире баштады. Менталитет тууралуу алгач социологдор, культурологдор (маданият таануучулар), психологдор сөз кыла баштаган. Лингвистикада бул термин 1960-жылдары колдонула баштады (Л.И.Дрофа). Бул термин тар жана кенен мааниге ээ болуп жүрөт. Тар маанисинде менталитет деп акылдын туруктуу «кампасын», дүйнө көрүүнү айтышат (Филд, 1996, 8-б; Ревель, 1996, 8-б; Ревель, 1993, 51-б.). Менталитет – дүйнө сүрөтүн аныктоочу «ой

кампасы» (Г.Д.Гачев). Менталитет – бир социалдык топко таандык пикирлердин, көз караштардын жыйындысы. **Менталитет менен концептосфера тыгыз байланышта.** Концептосфера - элдик билимдин сферасы, алкагы. Ал менталитеттерди аныктайт. Аалам тууралуу ой жүгүртүүнү улуттук концептосфераны түзгөн концепттер шарттайт. Ошол эле учурда концептуалдык бирдиктердин пайда болушун, байышын, сакталышын, динамикасын улуттук менталитет багыттап турат (З.Д.Попова, И.А.Стернин).

1.7. Концепттин түрлөрү жана бөлүнүшү. Концепт бир кылка эмес. Ал менталдык түркүн кубулуштарды жалпылай алат. Концепт адамдын аң-сезиминдеги билим-тажрыйбаны структуралап, бир түзүмгө багытта алат. Ал бир нече түргө ажыратылат. Н.Н.Болдырев концепттин түрлөрү катары конкреттүү сезилчү образдарды, элестерди, гештальттарды, схемаларды, түшүнүктөрдү, прототиптерди, пропозицияларды, фреймдерди, сценарийлерди (же скрипттерди), гештальттарды айырмалайт (2001,36-38-б.). Биздин иште «суу» концептин аныктоого жана анализдөөгө керектүү болгон схема, түшүнүк, фрейм, сценарий, скрипт, гештальт, пропозиция, когнитивная сыяктуу түрлөрүнө токтолдук. **Схема** - концепттин бөтөнчө түрү. Анда ой жалпыланган мейкиндиктеги графикалык контур, сөлөкөт түрүндө берилет. Алсак, татаал сүйлөмдүн түзүлүш схемасы, математикалык формула, шаар көчөлөрүнүн картасы, чыгарманын планы ж.б. **Түшүнүк** - концепттин таркалган түрү. Ал да ой кампада болот, ал да абстрактуу. Түшүнүк нерселердин ойдо калыптанган жалпы, типтүү жана зарыл белгилеринин жыйындысы катары кызмат кылат. **Фрейм** деп көп элементтерден жана бөлүктөрдөн курулган, көлөмдүү жана «бутактаган» элестөөнү жараткан концептти айтышат. Фрейм – нерсе, кубулуш, окуя жөнүндөгү көнүмүш, туруктуу жана стандарттуу билимдердин системасы, жыйындысы. **Сценарий** - бул нерсе, кубулуш же окуя тууралуу билимдин убакытка карата ырааттуу берилиши. **Гештальт** - концепттин көлөмдүү түрү. Бул түшүнүктүн артында көп түрдүү жекече кубулуштарды аң-сезимде иреттеп системалаштыруучу, комплестүү функционалдык-ойлук бир бүтүндүктөгү структура жатат. **Пропозиция** деп көбүнчө аң-сезимдеги семантикалык конфигурацияны аташат. Е.В. Иванованын ою боюнча **когнитивная** пропозициялык билимдин түзүмүнө кирген, бир нече макалдын семантикалык мейкиндигинен тикелеп, кайра түзүп алууга мүмкүн, бир макалдын же бүткүл макалдардын когнитивдик сүрөтүн сыпаттоого зарыл билимдин бирдиги катары аныкталат.

1.8. Дүйнөнүн тил аркылуу концептуалданышы жана категорияланышы. Концептуалданыш (концептуализация) деп аң-сезимде концепттердин пайда болуу, калыптануу процессин айтууга болот. «Краткий словарь когнитивных терминов» деген сөздүктө концептуалданыш деп концепт жаратуучу жаңы маалыматтын аң-сезимге киришин атайт. Концептуалданууда кишинин ой туюму объективдүү же субъективдүү

дүйнөнүн бир үзүндүсүн же чөйрөсүн ажыратып, аны чектеп жана өздөштүрүп, айырма белгилерин аныктап, кубулуштардын тигил же бул тобуна, түрүнө же классына кошот. Мунун натыйжасында ой туюмда денотаттардын (реалдуу нерселердин, кубулуштардын, чөйрөлөрдүн) образын, белгилерин, касиеттерин чагылдырган концепттер пайда болот жана калыптанат. Концептуалданыш - тынымсыз жүрүп турган процесс. Ал жекече, тайпалык, этностук жана адамзат концептосферасын ээлеген, өзгөртүп жана байытып турган универсалдуу менталдык кубулуш.

2-бап «Суу» концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну жана аны изилдөөнүн методдору деп аталып бул бөлүмдө «суу» концептине тиешелүү орчундуу маалыматтар талданып берилет жана анын когнитивдик-семантикалык мазмунун аныктоого аракет жасалат.

2.1. «Суу» затынын концепт жаратуучу касиеттери. Суу сөзү - семантикасы бай, мазмуну көп сапаттуу лексикалык бирдик. Ал атаган кубулуштар көп түрдүү, ар касиеттүү болот. Анын концептуалдык мазмуну денотаттык-коннотациялык, илимий-карапайым, түз-өтмө ж.б. маанилик өңүттөрдө сыпатталышы мүмкүн. Суу сөзүнүн денотаты - жаратылышта кеңири таркаган, эң маанилүү зат. Бул зат таза түрүндө аз учурайт. Жаратылышта бул зат ар кандай кошулмалардан, аралашмалардан турат. Анда 11, 19% суутек жана 88,81% кычкылтек бар. Ал атаган зат тунук, жыты жана даамы жок, 4,0 С да тыгыздыгы 12 / см болот. Бул зат 0°С га чейин муздап катуу абалга өтөт да, муз же кар (кристаллдары) түрүндө жашайт. Суунун бир нече касиеттери бар экендигин айтууга болот. Маселен, **физикалык** (суу 100° С да басым болсо кайнайт), **химиялык** (суу - активдүү химиялык реагент. Ал башка заттардын уюлдуу молекулалары менен ориентациялык өз ара аракеттенет), **тегеренип жүрүү касиетине** (ал айланып, бир абалдан экинчи абалга өтүп туруучу зат.), **биологиялык** (суу бардык тирүү организмдердин курамында болот. Сүт эмүүчүлөрдүн денеси 70% суудан турат) ж.б.

2.2. Менталдык чөйрөдө «суу» концепти катышкан номинативдик бирдиктердин түрлөрү. Химиялык терминдерден сырткары «суу» концепти башка көп терминдер, номинациялар менен биргеликте өзүнчө парадигманы түзөт. Төмөндө биз аларды өз-өзүнчө топ катары бергенге аракет кылабыз. 1. **Нерселер, заттар, буюмдар:** *водород, гидрат, гидролиз, чалап, аквариум* ж.б. 2. **Өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын аттары:** *гидрофиттер, суучулдук, суу жылан, суусар, суксур* ж.б. 3. **Илим, чарба, техника тармактары:** *гидробиология, гидрология, гидрохимия, гидродинамика, гидрометеорология, гидротехника, гидротерапия* ж.б. 4. **«Суу» концептин камтыган каражаттардын, приборлордун, жабдыктардын, курулуштардын аттары:** *гидростанция, ГЭС, гидрофон, гидроаэродром, акведук, суу топтогуч/сактагыч, суу чачкыч, суу тосмосу* ж.б. 5. **Сууга карата иш-аракеттер, аларды тескөө, жөндөө жана башкаруу:** *суу менен камсыз кылуу, суудан сактануу, суу бөлүштүрүү, суу менен дарылоо* ж.б. 6. **Чөйрө,**

алкак; гидросфера, акватория, топон суу ж.б. 7. **Суу адистер, сууга тиешелүү адистер:** гидрограф, гидролог, суучул – гидронавт – акванавт, аквалангист ж.б. 8. **Сууга, суу кызматтарына, тармагына тиешелүүлүктү билгизүүчү** аныктамалар: гидроакустикалык, гидрографикалык, гидромеханикалык, суу өткөзбөөчү, сууга туруктуу ж.б. 9. **Жер–суу аттары, гидронимдер;** Ак-Суу, Кара-Суу, Шор-Суу, Чүй, Апишсай ж.б.

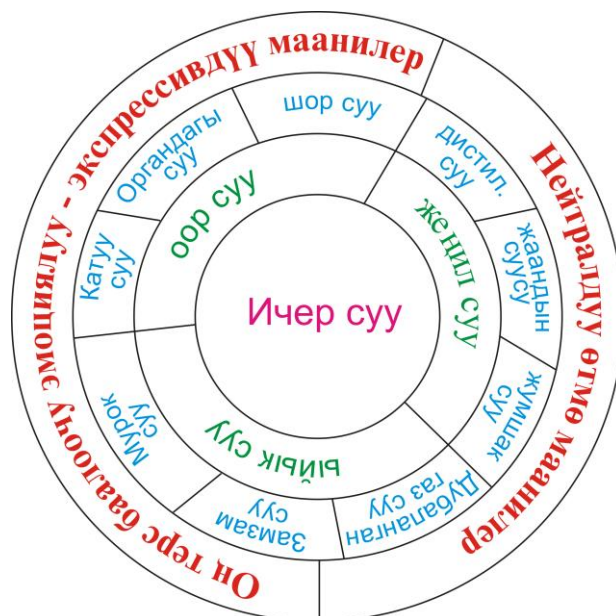
2.3. «Суу» концептиндеги денотативдик жана коннотативдик катмарлар. Суу лексемасы – «суу» концептинин баштапкы турпаты. Бирок бул концепт башка сөздөр жана формалар аркылуу да туюнтулат. Аны бир эле турпатка байланыштырууга болбойт. **Концепт өзүнчө жашайт, ал өзүнчө билимдин «кыпыны».** Суу сөзүнүн концепттери денотативдик жана коннотативдик мүнөздө учурайт. «Суу» концепти чагылдырган негизги зат – анын денотаты. *Водопровод, гидротехника, ГЭС, аквамарин, Апиыр-Ата* ж.б. түшүнүктөрдүн денотаты болуп «суу» концепти эсептелинет. Денотатты түздөн-түз туюнтуучу маанини денотативдик концепт дейбиз. Суу сөзүнүн артында жаткан денотативдик маанилер булар: 1) тунук түссүз суюктук, химиялык формуласы – H_2O ; 2) чаңкоону, суусоону басыш, тамак даярдаш үчүн колдонула турган суюктук; 3) Сайга, көлмөгө, талаага ж.б. тараптарга иштетилген, өнөр жай ишканалары, ГЭСтер коё берген суюктук; 4) суюктуктардын ири топтолуштары (сай, дарыя, көл, деңиз, океан); 5) ошондой топтолгон же агып бара жаткан суюктуктун бети; 6) деңиз, океандардын бир бөлүгү тиги же кайсы бир өлкөгө тиешелүү тилкелери. Айрым учурларда «суу» концептине **өзгөчө касиет** берилет (*жандуу суу – ыйык суу, мүрөк (түн) суусу, замзам/замзам суу/замзамдын суусу* ж.б.)

«Суу» концептинин түрлүү коннотациясы көптөгөн фразеологизмдерде даана көрүнөт. 1. Терс сапатты мүнөздөөчү фразеологизмдердин курамындагы «суу» концепти: *суу жүрөк, суу мурун, суу сийдик* ж.б. 2. Кыймыл-аракетке эмоциялык баа берүүчү фразеологизмдер: *суудай билүү, суу жугузбоо, суу сепкендей болуу* ж.б. 3. Буюм–тайымдарды, заттарды атоочу фразеологизмдер: *суу жоолук, суу мончок, жинди суу* ж.б. Баалоо коннотациясы суу лексемасынын өзүндө деле бар. Айрым учурда ал «даамсыз, суюк тамак» деген мааниде колдонулат: *Мунусу шорпо эмес эле суу го?* (ашканада). Суу *кечпеген* идиомасы «түккө турбаган, жарабай калган, иш жүзүнө ашпай турган, курулай сөз» маанилеринде колдонулат (Х.Карасаев) Ал макалдарда да учурайт. Мисалы: *Калптын кеби суу кечпейт.* Мында курулай, эч нерсеге арзыбаган сөз тууралуу айтылат.

«Суу» концептинин семантикалык алкактарын талаа түрүндө белгилесек, анда мындай схеманы чийүүгө болот (1-сүрөт):

Кепке «суу» концепти (*ичер*) суу лексемасы аркылуу кирет. Жакынкы периферияны *оор суу, жеңил суу* жана *ыйык суу* фразеологизмдеринин мазмуну түзөт. Мында да денотат катары суу суюктугу кызмат кылат. Ал эми четки, алыскы периферияны экспрессивдүү баалоочу (терс, оң) жана нейтралдуу өтмө маанилер түзөт.

2.4. «Суу» концепти уюштурган когнитемалар провербиалдык каражаттарда.



2.1-сүрөт.

Паремиялардагы жалпылоочу мазмунду айрым окумуштуулар когнитема деп аташат (И.В.Ивановна). Бул демилге бир топ изилдөөчүлөр тарабынан колдоого ээ болду (К.З.Зулпукаров, Л.И. Дрофа ж.б.). Когнитема деп тигил же бул концептке тиешелүү эң жалпы предикативдүү сапаттарды жана касиеттерди жиктеп алып, аны билдирүүчү тилдик каражаттардын ички мазмунунда берилүүчү маанини айтышат. Мисалы, «Кудай» концептинин чегинде «Кудай бирөө гана», «Кудай – жаратуучу», «Кудай адилет» ж.б. когнитемалар ажыратылат да, тилдеги аталган концепт кирген бардык идиомалар, макалдар, лакаптар, аяндар, велеризмдер жана башкалар когнитемага карап топтоштурулат. Провербиалдык каражаттардагы «суу» концептинде негизинен төмөндөгүдөй когнитемалар жиктелет: 1. Суу - жашоонун чөйрөсү; 2. Суу – байлык, берекенин булагы; 3. Суу – тазалык; 4. Суу – сыноо, тоскоолдук, тилсиз жоо; 5. Суу - азык; 6. Акмак сууну барктабайт, сыйлабайт; 7. Суу ыйык; 8. Суу бактысыздык, кырсык алып келет; 9. Суу башы болуу жакшы; 10. Тоскоолдукту жеңүүгө болот; 11. Сууну жаратуучу кубулуштар болот; 12. Суу адамга баш ийбейт (өз жолу менен агат); 13. Суу жерди көгөртөт; 14. Жаш өмүр суудай агып өтүп турат. Бул когнитемалар «суу» концепти кирген макал-лакаптардын негизинде жаралды. Ар бир топту этностук байкоо-билим бириктирип турат. Макалдардын курамында «суу» концепти түрлөнүп, кээде борборго ыктап, кээде периферияга ооп кетип жатат.

2.5. Түрк гидронимиясынын курамындагы «суу» концептинин орду. «Суу» концепти бардык түрк тилдеринде бар. Бул - табигый кубулуш. Анын артында көптөгөн маанилер жатат. Тыбыштык турпаты да ар түрдүү.

Булардын айрымдарын келтирели: азербайжан, казак, татар ж.б. тилдерде *су*, татар диалектилеринде *сый*, өзбекче, ногойчо, кумукча *сув*, алтайча, кыргызча, каракалпакча *суу*, хакасча *суг*, чувашча *шыв* (диалектилеринде *шу*). Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *суб/суз/суw/сун/сув* түрүндө кездешет да, “суу, дарыя, суюктук, шире...” сыяктуу маанилерди туюнтчу экен. “Суу” концептинин вербалдык форманты татаал гидронимдердин экинчи бөлүгүн түзөт: *Карасу/Карасук/Кара-Суу, Аксу/Ак-Суу/Аксы* ж.б. «Суу» концепти *сай* түрүндө да вербалдашат. Бул сөздүн маанилерин «суу, өзөн, дарыя» катары белгилөөгө болот. “Сай” сөзүнүн негизинде *Зай, Актай, Каратай, Сай йылга, Ак-Сай, Шамалды-Сай* сыяктуу “булак” сөзүнөн *Кара-Булак, Сары-Булак* ж.б. гидронимдер жасалган. Мындан сырткары *йылга/йилга/йелга/йалага/жылга/жалга/чалга* «дарыя», *Йака/яга/жака* «жээк, суу бою», *көл/кел/кол/коол/куол* «көл», *үзөн/өзөн/өзөн* «дарыя», *айры/айык/айырча/айыры/айыр/адыр* «кичинекей дарыя, дарыянын жеңи», *кутук/кодук/козык/козок/гуйы/койы/кыйы/кыйу* «кудук», *саз/сас/шур/шар* «саз, суулуу сормо жер, камыштуу саз» маанисинде түрк тилдеринде көптөгөн гидронимдер колдонулуп жүрөт.

2.6. «Суу» концептин изилдөөгө оңтойлуу ык–методдор. Биздин изилдөө когнитивдик-семантикалык алкакта аткарылат. Когнитивдик иликтөөлөргө ылайыкталышкан өзгөчө метод-ыкмалар иштелип чыккан жок. Бул боюнча окумуштуулардын пикирлери дагы ар кыл. М.В.Пименованын пикири боюнча, когнитивдик изилдөөнүн методикасы катары:

- 1) концепттердин тигил же бул бөтөнчөлүгүн объективдештирүүчү конструкциялардын маанилерин интерпретациялоо же чечмелөө;
- 2) бөлүштүрүү касиеттеринин жыштыгын, көпчүлүк концепттерге мүнөздүүлүгүн айкындоо; 3) ошол мүнөздөмөлөрдүн негизинде изилденип жаткан концепттердин типологиялык жалпы белгилерин аныктоо; 4) аларга таянып концепт бөтөнчөлүктөрүн жалпылоо; 5) салыштырылып жаткан тилдердеги изилденип жаткан концепттердин концептуалдык структураларын, когнитивдик моделдерин жана актуалдаштыруунун тилдик схемаларын ажыратууга болот. Ал эми биздин методика төмөндөгү баскычтардан турат: 1. «Суу» концептинин номинативдик жана провербиалдык алкагын (талаасын) аныктоо. 2. Концепттин номинативдик жана когнитивдик алкагына кирген тилдик-менталдык каражаттарды регистрациялоо (каттоо), системалаштыруу, бөлүштүрүү, сыпаттоо жана талдоо. 3. «Суу» концептин тилдик–менталдык жана таза менталдык бирдик катары мүнөздөмөгө алуу. 4. Концепттин белгилерин, сапаттарын, түрлөрүн тизмелөө жана талдоо. 5. Концепттин тутумун, когнитивдик мазмунун тилди пайдалануучулардын көз карашы, ой тутуму жана баалоосу боюнча мүнөздөп чыгуу. 6. Концепттин мазмунун алкак же талаа теориясынын жоболоруна ылайык «борбор - жакабел» оппозициясынын чегинде иликтөө.

Концепт бир маданияттын өкүлү болгон этностун ой тутумунун элементи катары анализденип, этностун тарыхы, маданияты, психологиясы ж.б. тараптары тууралуу маалымат бере алат. Андыктан бир маданият үчүн баалуу концептти объективдештирүүчү каражаттарды толук жана ар тараптан сыпаттоо когнитивдик тил илими үчүн баалуу. Бул максатка жетүү үчүн ар кыл жолдорду, ык-методдорду колдонуу керек.

3-бап “Суу” концептинин текст, когнитема жана фрейм уюштуруучулук касиетин изилдөөнүн негизги натыйжалары деп аталып, “суу” концептинин мазмунун ачып берүүгө, анын поэтикалык тексттерди жаратуудагы ролун аныктоого, поэтикалык чыгармаларда “суу” концептинин элес (образ), фрейм, сценарий, пропозиция, гештальт, когнитема түзүү мүмкүнчүлүктөрүн сыпаттоого, акындардын “суу” тууралуу поэтикалык-көркөм көз караштары ар түрдүү көлөмдө жана деңгээлде болорлугун мүнөздөөгө арналат.

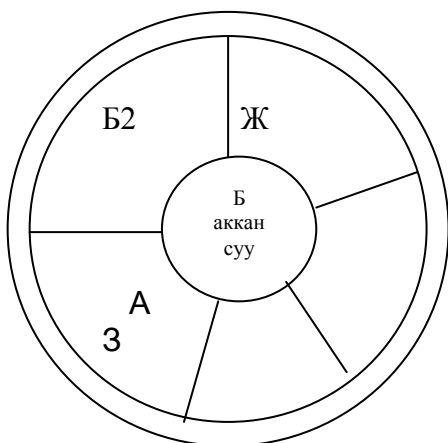
3.1. Менталдык чөйрөдөгү «аккан (агын) суу – акпаган суу» оппозициясы. Бул концептин семантикалык чөйрөсүндө алигиче көңүлгө алынбай келген бир оппозиция тууралуу сөз кылууга болот. Кыргыз этносунун ой-тутумундагы “суу” концептин түзгөн турпат-маанилердин ичинде «аккан/агын суу - акпаган/турган суу» дихотомиясы даана жиктелип турат. Буга элдик идиомалардын, макал-лакаптардын, ырым-жырымдардын маани-маңызы далил. Алсак, *Аккан/агын сууда арам жок*. Бул паремияда тынымсыз оошуп, алмашып турган суунун өзүн-өзү тазалап туруу касиети тууралуу элдик тажрыйба камтылган. “Аккан суу” концептинин тетириси болгон “акпаган суу” мындай сапатка ээ боло албастыгы, ал ыплас, ден соолукка зыяндуу келээрлиги (чөп чардын чириндилери, жан-жаныбарлардын өлүмтүгү ж.б.) каймана белгиленип турат. “Аккан суу” концептин анык туюнтуу үчүн көптөгөн тилдик каражаттар колдонулат:

1) *агын, аккан ...*; 2) *күпүлдөп, күүлдөп, шаркырап...*; 3) *ашып-ташып, тапшындап...*; 4) *жылт-жылт этип, шылдырап* ж.б. Бул тилдик каражаттар “акпаган суу” концептин уюштурууга өз табиятына ылайык катыша албайт. Аны сыпаттоого *тынч, мелмилдеп, көлкүлдөп, тунжсурап, бети жыбырап* сыяктуу сөздөр катышат. Ошондуктан оппозициянын эки тарабын 'суу' концептин берүүнүн эки түрдүү каражат катары кароого болот.

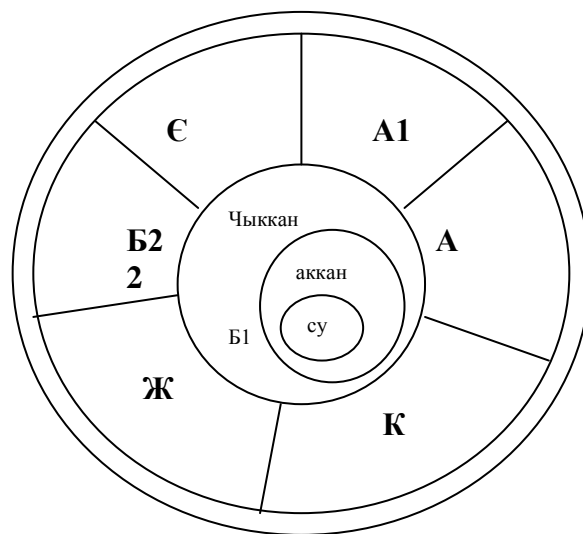
3.2. Когнитивдик-тилдик параллелизм жана “аккан суу” концептинин Токтогул менен Барпынын чыгармаларында берилиши. «Аккан суу» аттуу ырды Т.Сатылганов, Жеңижок жана Б.Алыкулов жаратышкан. Бул ырлардын темасын, уюштуруу борборун «суу» концепти түзөт. Биз бул ырлардын текстине кыскача **статистикалык анализ** жүргүзөбүз. Т. Сатылгановдун «Аккан суу» аттуу ыры көлөмү боюнча анча чоң эмес. Ал кырк эки саптан турат. Бул ырда теманы туюнткан сөз айкашы 21 жолу учурайт. Ар бир жуп саптын акыры *аккан суу* сөз айкашы менен аяктайт. Текстти 4 когнитемага ажыратууга болот. **1. Суунун башаты бар. 2. Суу – керек зат. 3. Суу тиричилик үчүн зарыл. 4. Суу – коркунуч.**

Б.Алыкуловдун «Аккан суу» аттуу ыры көлөмдүү. Анын ырында суу темасы ар тараптан, толук жана кенен ачылган десек болот. Ырда *аккан суу* сөз айкашы 74 жолу, *чыккан аккан суу* – 4 жолу, *чыккан суу* – 1 жолу кездешет. *Аккан суу* үч жолу сап башында (*Аккан суу элге жарыя...; аккан суу, сенде шарапат; ай жолдошун тиктеди, аккан суу, сенин жүзүңдү*) колдонулган. Ырдын менталдык-семантикалык мазмунун серептеп биз мында **«борбор - жакабел» талаасын** аныктоого аракет жасадык. Натыйжада ырдын борборун *суу, аккан суу, чыккан суу, дарыя, булак* сөздөрү, жакынкы жакабелдин “суу” жана “аккан суу” концепттеринин касиеттерин, белгилерин, бөтөнчөлүктөрүн аныктоочу концепттердин тобу түзөт. Ырда “аккан суунун” төмөнкүдөй касиеттери камтылгандыгы белгилүү болду: 1. **Өсүмдүккө жашоо берүүчү касиети**; 2. **Адамдарга жашоо жана рахат берүүчү касиети**; 3. **Агымды жана агым башатын, жүрүшүн жана багытын билгизүүчү концепттер**; 4. **Жаныбарлардын жашоосуна негиз болуучу суу касиеттеринин берилиши** ж.б.

Т.Сатылгановдогу “суу” концептинин мындай (3.1-сүрөт). Бул жерде: Б – борбор, борборду *аккан суу* сөз айкашы түзөт. Ал 21 жолу кайталанат. Жакынкы жакабел төрт компоненттен уюшат: А – адамга пайдасы, Ж – жаныбарларга пайдасы, Ө – өсүмдүктөргө пайдасы, Б2 – башаты, башталышы, 3 – зыяны. Сырткы тегерек алыскы жакабелдин каражаттарын камтыйт. Буга салыштырмалуу Б.Алыкуловдун концептосферасы татаал, көп бөлүктүү суу сөзүнүн маани-маңызы менен ачылып берилет (3.2- сүрөт). Мында Б1 – борбор. Ал үч кабат: борбордун өзөгү - *суу*, бул сөз текстте 75 ирет, *аккан суу* 74 ирет, *чыккан суу* 5 ирет (төрт жолу *чыккан аккан суу* бир жолу *чыккан суу*) учурайт. Жакынкы жакабел беш компоненттен турат: Ө – өсүмдүктөр, А - адамдар, Б2 – башаты, башталышы, А2 – агышы, агымы, Ж – жаныбарлар, К – көрктүүлүгү. Мында 3 (зыяны) жок. Бирок жакынкы жакабелди түзүүчү концепттердин ички карым-катышы мындан да татаалыраак. Алыскы жакабелди “суу” концептине кыйыр тиешеси бар сөздөрдүн маани-маңызы, темалары түзөт.



3.1-сүрөт.



3.2-сүрөт.

3.3. “Аккан суу” концептиндеги фрейм жана сценарий.

“Аккан суу” – фрейм, концептин конкреттүү түзүлүшкө ээ түрү. Фреймде эки акындын дүйнө көрүүсү чагылдырылган. Бул – билим. Барпынын аккан суу жөнүндө билими кенен, ар тараптуу, мазмундуу. Токтогулда буга тиешелүү билим салыштырмалуу жарды, бир беткей. Бул жерде акындар суу затынын касиеттерин, баалуулугун эки түрдүүчө көргөндүгү байкалат. Фрейм – типтүү кырдаал жөнүндөгү билимди сүрөттөп, сыпаттап берүүгө ылайыкташтырылган концептуалдык түзүм. Мында билимди түзүүчү функционалдык элементтер менен байланыштар өзүнчө «тор» түрүндө тизмектешип жайгашып берилет. “Суу” фрейми бириктирип турган түшүнүктөр, билим элементтери, белги-касиеттери (*аккан суу, таза суу, күрпүлдөгөн суу ж.б.*) өзүнчө системаны, схеманы жаратып олтурат. Фрейм менен схема – жандаш, бирин-бири толуктаган категориялар. Фрейм - кайсы бир кырдаалды схемалаштырып берүүгө ыңгайлуу түзүлүш. Мисалы, *Суу буруп кел* деген императивдин фрейми төмөнкүчө: 1) огороддогу жүгөрүнүн соолуй башташы; 2) үй-бүлөнүн колу бош өкүлүнүн тандалышы; 3) ага тапшырманын берилиши; 4) аны курал менен (күрөк, кетмен ж.б.) камсыздоо ж.б.у.с. таяныч пункттары түзө алат. Мында таяныч түйүндөрү катары элес-аракет эмес, түшүнүк, эрежелер кызмат кылат.

Сценарийдин түзүлүшү схемадан айырмаланат. Бул – кенен түшүнүк. Сценарий текстке кирбеген да бөлүктөргө ээ. Ал чыгарманын жаралуу динамикасын чагылдырат. В.И. Герасимов менен В.В. Петровдун ою боюнча, сценарий – бул убакытта тизмектешкен стереотиптүү жагдайлардын ирети. Сценарий өз кучагына чыгарма жаратуунун темасын, мотивин, себебин, максатын, тексттеги ой тизмектерин бүт бойдон, чыгарманын натыйжасын, окуучу-угуучуга тийгизген таасирин бүт бойдон камтыйт. Токтогул менен Барпынын 'Аккан суу' аттуу ырлары – өзүнчө эки фрейм. Булар акындардын

тиешелүү объект тууралуу билимин, көрүү деңгээлин, интерпретациялоочу күч-кудретин чагылдырат.

3.4. “Суу” концепти Жеңижоктун менталдык-поэтикалык дүйнөсүндө. “Аккан суу” аттуу поэтикалык чыгарма Жеңижокко да таандык. Ал дагы “суу” концептин көркөмдөп ачууга аракет жасаган. Суу сөзү ырда 180 жолу колдонулган. Мунун ичинде *аккан (+суу)* аныктагычы менен 152 мертебе, *баккан суу* 5 жолу, *жаккан суу* 3 ирет, *жүргөн суу*, *кирген суу* 2 ирет, *баккан суу*, *ташкан суу*, *болгон суу*, *толгон суу*, *баскан суу* бир жолудан катталды. **Тексттин курамында суу сөзү өтө жыш колдонулуп, аны уюштуруунун, тутумдаштыруунун баалуу каражаты катары кызмат кыларлыгын айтууга болот.** Текст 574 саптан турат. Булардын көпчүлүк бөлүгүндө *аккан суу* сөз айкашы ар экинчи саптын соңун түзөт. Жеңижоктун поэтикалык ой тутумундагы “аккан суу” концептинин негизги таянчыктарын ажыратсак, төмөнкү түзүлүштөгү схемага ээ болобуз: 1. **Агын суунун төркүнү - жер.** Бул когнитемага алгачкы 30 сап баш иет. 2. **Шар суунун агымы күчтүү жана сүрдүү.** Бул мазмун кийинки 21 сапта берилет. 3. **Шар суу белгилүү жерде гана агат.** Бул ой ырда 34 сап ээлейт. 4. **Аккан суу бардык заттарга керек.** Бул когнитема бир нече кичи бөлүктөргө ажыратылат: А. **Аккан суу керектөөчүгө өзү келет.** Б. **Аккан суу өсүмдүктөргө керек.** В. **Аккан суу жан-жаныбарларга керек.** 5. **Суу түркүн касиеттерге жана сырларга ээ.** Бул ой 30 сапта берилет. 6. **Суу – тазалык.** Бул пикир 16 сапта. 7. **Суу бою – кыз-жигит жолугушчу жай.** Бул ой 21 сапта берилет. 8. **Булак башына карыялар да келет.** 9. **“Көпүрө” – суу өткөөлү** Бул темага 16 сап арналат. 10. **«Суу» – чырлашууга себеп.** 27 сап ушул ойго байланыштуу ж.б.

Жеңижоктун поэтикалык “аккан суу” концепти фрейм түрүндө кенен аныктала алат. Мында суу затынын концептуалдык–образдык түзүлүшү ар жагынан кенен сыпатталган. “Аккан суу” фрейми объективдүү заттын бүт сапаттарын, касиеттерин, белгилерин, зарылдыгын, коркунучтуулугун ар тараптан сүрөттөп, билим-тажрыйба катары мүнөздөп бере алат. Жеңижоктун тексти гештальт концепттерди кенен камтыйт. Мында “Аккан суу” суперконцепт же концепт-максимум катары кызмат кылат. Анткени бул ырда “суу” концептинин кыргыз менталитетинде бар бардык сапаттары, көрүнүштөрү, белгилери чагылдырылган.

3.5. Молдо Кылычтын поэтикалык ой-тутумундагы “Жинди суу” концепти. Карапайым дискурста *жинди суу* идиомасы «арак, шарап» деген эле мааниде колдонулат. Поэзияда бул темага көп акындар кайрылышкан. Молдо Кылычтын «Жинди суу» аттуу ыры - көлөмдүү чыгарма. Ал 315 саптан турат. Бул мисалда концепт негизинен топонимикалык мааниде гидроним катары колдонулат. Ырдын тексти Жинди-Суу өрөөнүн, көрүнүшүн, жайыттарын, жан-жаныбарларын, өсүмдүктөрүн сүрөттөйт. Ырдын темасы, объектиси – *Жинди-Суу*. Ырдын ичинде суу лексемасы 25 ирет жолугат. “Суу” концепти 14 мисалда терс маанидеги “жинди” концептин өз атрибуту

катары пайдаланган. Анын башка учурдагы атрибуттары булар: *жайлуу суу, жиндиленген суу, кара суу, желди суу, сүрдүү суу, кирдүү суу, нурдай суу, аңги суу, маңги суу, баары суу (бардык), кандуу суу*. Суу тууралуу маалымат тексттин төрттөн бирин эле ээлейт. Тексттин лейтмотивин түзгөн концепттерди атасак, аларга төмөнкүлөр кошулат: *агып кете жаздадым, зилзалайы сел менен, аягы шар, агып жатат чаңырып, жутам деп, оп тарткандай оозу, зилзаладай дүркүрөйт күрпүлдөгөн күүсү* (Молдо Кылыч) Булар Жинди-Суунун коркунучтуу, кандуу, канкор экендигин сыпаттоого колдонулган тилдик каражаттар. Ал эми тартылганда *зыяны жок кымындай жумишак экен агышы, актым деген кишинин угулбады дабышы* (Молдо Кылыч) Ошентип, “**Суу киргенде кандуу, кирбегенде жагымдуу**” когнитемасы тексттин мазмунун, негизги идеясын аныктап бере алат.

3.6. “Жинди суу” концепти Райкан Шүкүрбековдун поэтикалык ой-казынасында. Р. Шүкүрбековдун 'Жинди суу' аттуу ыры акын

Э. Турсуналиевдин обону менен элге өтө маалым. Бул – салыштырмалуу ири көлөмдөгү чыгарма. Анын менталдык лейтмотивин 'жинди суу' концепти түзөт. Бул фразеологизм текстте 17 жолу учурайт. Бир жолу сап башында. Калган учурларда сап артында эпифоралык-редифтик уйкаштыкты түзүп келет. Жинди суу – «спирт, пиво, виолор» (Молдо Кылыч). Бул аталыш – жекече автордук табылга. Райкан менен Эстебес биздин менталдык дүйнөгө ушул концептти кийиришти. Текстти иликтеп көрүп, 'жинди суу' концепти кирген бир нече жалпы ойду же когнитеманы ажыратып чыгууга болот: 1. Жинди суу бермет сыяктуу таза көрүнөт. 2. Жинди суу – жамандыктын себеби жана жарчысы. 3. Жинди суу көңүлдү ачат. 4. Жинди суу адамды оолуктурат, азгырат ж.б. Мындай жалпы ой өз айланасында бирин-бири колдогон аныктамаларды, пикирлерди топтойт. Мисалы, «Кебете-кешпириңди бузат» деген дефиницияга: *аңтарылтат көзүңдү, баткактарга оонатат, ботко кылат* (137-б.), *кылжыңдап келет бир күнү иляпасы бүктөлүп* ж.б. Ушундай эле топту аталган ар бир когнитема түзө алат.

3.7. «Суу» концепти кандай ассоциацияларды пайда кылат? “Суу” концептинин конкреттүү тил ээлеринин эстутумундагы ордун, мазмунун жана ички байланыштарын аныктоо үчүн ассоциативдик эксперимент өткөрүлдү. Экспериментке 138 киши катышты. Алар – 16-17 жаштагы студенттер. Бул респонденттер ОшМУнун финансы-юридикалык колледжинин 2-курстарында окуйт. Алар негизинен шаарлыктар, айыл-кыштактардан келгендери да бар (36%).

Биз буларга стимул жаратуучу 2 суроо жана 1 тапшырма менен кайрылдык:

1. Суу деген эмне, анын аныктамасы кандай?
2. Суунун кандай түрлөрү бар?
3. Суу сөзү менен 3 сүйлөм түзүп бер.

Алынган жооптордон негизги гана аныктамаларды жана түшүнүктөрдү келтирели: 1. Суу - жашоо булагы. Суу - өмүр булагы (37). 2. Суу - тиричиликтин негизи. Эң керек нерсе. Суусуз жашоо жок (31). 3. Суу - түссүз, даамсыз, жытсыз, химиялык суюк нерсе, кычкылтек менен суутектен турат. 4. Суу - H₂O (19). 5. Суу – тазалык (11). 5. Суу көзгө көрүнгөн, колго кармалган, идишке куюлмайын көлөмгө ээ эмес зат (6). Суу кислород менен водороддон турат (3) ж.б. Суунун түрлөрү ар кыл белгиленет. Биз аларды төмөнкүдөй топтоштурдук: 1. Катуу, суюк, газ (43). 2. Таза, шор, булак, минерал суу (28). 3. Деңиз, океан, дайра/дарыя, булак суусу (17). Бул аныктамалар көп учурда комбинацияланып, бирин-бири толуктап берилет. Биз негизги гана аныктамаларды жиктеп бердик.

Эксперимент алгачкы гипотезаны тастыктады. ‘Суу’ концептинин жашоодо баалуулугу, ар кыл сапатка, түргө ээ болушу тил ээлеринин эстутумунда актуалдуу абалда жашашы ырасталды. Суунун реалдуу түпкү мааниси анын жашоону уюштуруучу, сактоочу заттын аталышы катары бааланды (68); андан кийинки мазмуну түшүнүк катары белгиленди (29). Ал эми анын калган маанилери (символдук, аксиологиялык, поэтикалык ж.б.) “Суу” концептиндеги семантикалык талаанын чет жакасын түзөрлүгү тастыкталды.

3.8. “Суу” концептин изилдөөнүн негизги тыянактары жана натыйжалары. Изилдөөдө бир нече жаңы натыйжалар алынды:

1) когнитивдик лингвистиканын негизги идеялары, категориялары (концепт, элес, фрейм, схема, сценарий, пропозиция, когнитема, гештальт ж.б.) мүнөздөмөгө ээ болуп, алардын “суу” концептинин маани-маңызын ачууга колдонулушу;

2) “Суу” концептине мүнөздүү физикалык, химиялык, географиялык, биологиялык, философиялык, магиялык, мифологиялык, техникалык-чарбалык, символдук-семиотикалык, топонимикалык касиеттердин серептелип берилиши;

3) талданып жаткан концепттин табиятын кенен ачып бериш үчүн оппозитивдик методиканы колдонуп, концепттин чегинде төмөнкүдөй эки илтик белгилердин аныкталышы: а) атрибуттары боюнча: *таза – кир, жеңил – оор, жумшак – катуу, киргилт – кашка* ж.б.; б) жайгашуу же алуу ордуна карап: *булак суусу – кудук суусу, дарыя суусу – деңиз суусу, арык суусу* ж.б.; в) көлөмүнө, күчүнө карап: *тайыз – терең, соолуп бараткан – ташкындаган, тамчылаган – оркуштаган* ж.б.; анын мурда көңүл бөлүнбөгөн сапаттарынын аныкталышы;

4) концепттин провербиалдык каражаттарда (фразеологизмдерде, макал-лакаптарда, велеризмдерде, каргыштарда ж.б. паремиялык жанрларда) колдонушуп иликтөөнүн негизинде буга түрдүү экспрессивдүү-эмоциялуу маанилердин жалгашуусун жана берилишин көрсөтүп, концепттин коннотациялык мазмунун ар тараптуу сыпатталынышы; кыргыз

макалдарында чагылдырылган “суу” концепти уюштурган когнитемалардын аныкталышы жана мүнөздөлүшү;

5) акындардын поэзиясына мүнөздүү «Аккан суу» (Жеңижок, Токтогул, Барпы) жана «Жинди суу» (Молдо Кылыч, Райкан) аттуу ырларына кайрылып, “суу” концептин туюнтуучу аталыштын текстти уюштуруу мүмкүнчүлүктөрүнүн иликтениши, бул аталыштын колдонуу статистикасынын айкындалышы;

6) текстте “суу” концептинин семантикалык талаасы аныкталып, мында ядро (борбор, өзөк) жана периферия (жакабел) алкактарынын аныкталышы, перифериянын жакынкы жана алыскы болуп эки кичи алкакка бөлүнүшү;

7) “суу” жана “аккан суу” фреймдеринин өз ара катышы, биримдиги жана айырмачылыктары белгиленип, аларды түзгөн элес-образдардын, маани-маңыздардын, слоттордун, схемалардын, когнитемалардын, гештальттардын, сценарийлердин аныкталышы;

8) “аккан суу” концепти менен катар когнитивдик–поэтикалык–тилдик эстутумда “жинди суу” концептинин пайда болушунун негизделиши изилдөөнүн негизги **натыйжалары** жана **тыянактары**.

КОРУТУНДУ

«Суу» концептин когнитивдик-тилдик өңүттө изилдеп, төмөндөгүдөй **натыйжаларга** ээ болдук:

1. Когнитивдик лингвистиканын өзөк категориясы катары **концепт** түшүнүгү кабыл алынган. Концепт – өздөштүрүлгөн түшүнүк катары жашаган, реалдуу же ирреалдуу дүйнөнү чагылдырган, тилди пайдалануучулардын ой тутумунда сакталган, сөз аркылуу вербалдаштырылган этностук аң-сезимдин бирдиги;

2. Дүйнө сүрөтү гуманитардык илимдерде калыптанган. Дүйнө сүрөтү деп адам өзүн курчап турган ааламды, мейкиндик-убакытты туюу, түшүнүү, кабыл алуу, билүү, элестетүү аркылуу өздөштүргөн маалыматтардын системалашкан жыйындысын айтууга болот. Дүйнө сүрөтү когнитивдик жана тилдик мүнөздө жашайт;

3) Лингвистикалык өңүттө алганда **менталитет** деп узак убакыт бою экономикалык-саясий шартка багынычсыз жашап келген, этностук жалпы каада-салтка, тарбияга, эне тилине негизделген, өзүнчө этномаданий мейкиндикке ээ болгон дүйнөнүн бүтүн карапайым сүрөтүн айтышат. **Менталдуулук** аталган түшүнүк менен тутумдаш;

4) Концепт өзүнчө менталдык-семантикалык талааны түзөт. Мындай талаа татаал түзүлүштө, ал өз курамына бир нече кичи талааларды же алкактарды камтыйт. Концепт өз талаасында ядрону (борборду, өзөктү) жана периферияны (жакабелди) ажыратат;

5) Концепт мазмундук көлөмү жана мүнөзү боюнча көп түрдүү. Аны айрым окумуштуулар төмөнкүдөй кичи категорияларга ажыратышат: **образ-элес** (туюу «изи», түшүнүү элеси), **гештальт, схема, фрейм, пропозиция, сүрөт, символ, формула, когнитема, сценарий** ж.б.;

6) “Суу” концепти өзүнчө менталдык бирдик катары да, тилдик-менталдык бирдик катары да жашай алат. Дудуктун эс тутумунда ал менталдык гана объект, мында вербалдык касиет жок. “Суу” концепти кыргыздын менталдык-тилдик чөйрөсүндө түрдүүчө вербалдаштырылат: [с], [г], *суу/суз/сүй/сай/сув/су/сук, вод-, гидро-, авга-, аб/ап, , -кол, дарыя/дайра, өзөн, булак, көл, деңиз, океан* ж.б Булардын айрымдары денотатты түздөн-түз атайт, айрымдары кыйыр атайт;

7) “Суу” концепти татаал түшүнүктөрдүн, аталыштардын, идиомалардын, паремиялардын, ири тексттердин курамында кездешет же булардын объектиси катары кызмат кылат;

8) “Суу” концепти чагылдырган зат Жерде өтө чоң аянтты ээлеп, көптөгөн өсүмдүк, жаныбарлардын жашоо чөйрөсү, адамзаттын тиричилиги үчүн эң керектүү субстанция болгондуктан ал катышкан номинативдик бирдиктер өтө эле көп: 1) сууга байланыштуу илим, техника, курулуш, спорт тармактарынын аталыштары; 2) суу затын пайдаланууга ылайыкталган материалдар; 3) суу өсүмдүктөрүнүн, жаныбарларынын аталыштары; 4) гидрологиялык түшүнүктөр, уламыштар, паремиялар (мисалы, табышмактар, каргыштар, аяндар); 5) “суу” концептине байланыштуу макалдар, лакаптар, учкул сөздөр ж.б.

8. “Суу” концепти жана заты көркөм чыгарманын объектиси болуп жүрөт. Буга көптөгөн акын-жазуучулардын чыгармалары күбө («Аккан суу» - Токтогул, Барпы, Жеңижок, эки «Жинди суу» - Молдо Кылыч, Райкан). Мындай чыгармаларды дискурс же текст катары да изилдөөгө болот. “Суу” концептинин бул тексттердеги фреймдик, схемалык, когнитемалык ж.б. сапаттары аныкталды. Ошондой эле “суу” концептосферасын түзгөн борбор жана жакабел алкактары белгиленди.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн илимий эмгектер:

1. Камардинова, У. Суу концепти Жеңижоктун менталдык поэтикалык дүйнөсүндө [Текст] / К. Зулпукаров, У. Камардинова // Эл агартуу. - 2012. - №3-4. - 40-48-б.

2. Камардинова, У. Когнитивдик-тилдик параллелизм жана аккан суу концептинин Токтогул менен Барпынын чыгармаларында берилиши. [Текст] / К. Зулпукаров, У. Камардинова // Эл агартуу. - 2012. - №3-4. - 28-40-б.

3. Камардинова, У. Семантика жана концептосфера [Текст] / У. Камардинова // Наука и новые технологии. - 2013. - №5. - 195-197-б.

4. Камардинова, У. Менталдык чөйрөдөгү “аккан (агын) суу-акпаган суу” оппозициясы жана “жинди суу” концептинин когнитемасы [Текст] / К.

Зулпукаров, У. Камардинова, Ш. Суранова // Эл агартуу. - 2012. - №5-6. – 22-28-б.

5. Камардинова, У. Концепт жана концептосфера түшүнүктөрүнүн аныктамалары [Текст] / У. Камардинова // ОшМУнун жарчысы. - 2012. - №5. - 9-13-б.

6. Камардинова, У. Түрк гидронимиясындагы “Суу” концептинин орду [Текст] / У. Камардинова // ОшМУнун жарчысы. – 2012. - №5. -9-13-б.

7. Камардинова, У. “Суу” концепти уюштурган когнитивдик провербиалдык каражаттарда [Текст] / У. Камардинова // ОшМУнун жарчысы. - 2012. - №4. -87-88-б.

8. Камардинова, У. «Суу» концептиндеги денотативдик жана коннотативдик катмарлар [Текст] / У. Камардинова, Т. Нуруев // Известия вузов. – 2015. - №6. - 60-65-б.

9. Камардинова, У. Менталдык чөйрөдө «суу» концепти катышкан номинативдик бирдиктердин түрлөрү [Текст] / У. Камардинова, Т. Нуруев // Известия вузов. - 2015. - №6. - 65-70-б.

Камардинова Уялхан Нурмаматовнанын

10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган

«“Суу” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну» аттуу темадагы
диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: когнитивдик лингвистика, когнитивдик-тилдик мазмун, концепт, концептосфера, «суу» концепти, «Аккан суу» концепти, когнитема, фрейм, сценарий, дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, менталитет.

Иштин максаты катары когнитивдик лингвистиканын принциптеринин, категорияларынын жана метод-ыкмаларынын негизинде «суу» концептинде камтылган илимий, улуттук жана поэтикалык-коннотативдик билим-тажрыйбаны мүнөздөп берүү тандалып алынды.

Изилдөөнүн объектиси - «суу» концептин чагылдыруучу когнитивдик-тилдик каражаттар.

Изилдөөнүн предмети - дүйнөнүн «суу» концептинин негизги мазмуну жана ички категориялары.

Эмгектин негизги илимий натыйжалары:

1) лингвопоэтикалык «суу» концептинин маңызы когнитивдик категориялардын, методдордун жана принциптердин негизинде иликтенди;

2) «илимий – демейдеги (көнүмүш)», «илимий – поэтикалык», «демейдеги – магиялык», «демейдеги – эмоциялуу- экспрессивдүүлүк», «баштапкы - туунду», «денотативдик - коннотативдик», «нейтралдуу - баалоо», «оң - терс», «жалпы – жеке» ж.б. дихотомиялардын алкагында «суу» концептинин мазмуну аныкталды;

3) «суу» концептиндеги мазмун, түшүнүк, элес, фрейм, гештальт, пропозиция, когнитема, сценарий ж.б. когнитивдик категориялардын жардамы менен жиктелип сыпатталды;

4) «суу» концептинин мазмунунда адамзаттын көп кырдуу, көп деңгээлдүү билим-тажрыйбасынын чагылдырылышы, камтылышы, сакталышы жана муундан муунга, элден элге берилип турушу көрсөтүлдү;

5) «суу» концептиндеги дүйнөнүн тилдик жана когнитивдик сүрөттөрү даана жиктелип берилди;

6) эс тутумубуздагы «суу» концептинин кеңейишине жана тереңдешине башка элдерден (грек, роман, перс ж.б) өздөштүрүлгөн тажрыйба себеп болгондугу белгиленди.

Изилдөө процессинде демейдеги байкоо, талдоо, салыштыруу, сыпаттоо, саноо, жалпылоо, моделдештирүү сыяктуу методдор менен катар лингвомаданий талдоо, когнитивдик анализ, схемалаштыруу, фреймдештирүү, когнитеманы жиктөө ж.б. **методдор** пайдаланылды.

Ишти колдонуу чөйрөсү - окуу процесси, “Когнитивдик лингвистика”, “Лингвомаданият таануу”, “Лексикология”, “Тексттин теориясы” сабактары.

РЕЗЮМЕ

диссертации **Камардиновой Уялхан Нурмаматовны** на тему
«Когнитивно-языковое содержание концепта “Суу”» на соискание ученой
степени кандидата филологических наук по специальности
10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, когнитивно-языковое содержание, концепт, концептосфера, концепт «Суу», концепт «Аккан суу», когнитема, фрейм, сценарий, картина мира, языковая картина мира, менталитет.

В качестве **цели исследования** выбрана характеристика научного, национального и поэтико-коннотативного опыта-знания в содержании концепта «суу» на основе принципов, категорий и методов когнитивной лингвистики.

Объект исследования – когнитивно-языковые средства, отражающие концепт «суу».

Предметом исследования является основное содержание и внутренние категории концепта «суу».

Основные научные результаты исследования:

1) определена сущность лингвопоэтического концепта «суу» на основе когнитивных категорий, методов и принципов;

2) определено содержание концепта «суу» в русле научных -обычных, научных - поэтических, обычных - магических, обычных – эмоционально-экспрессивных, первичных - вторичных, денотативных - коннотативных, нейтральных - оценочных, положительных - отрицательных, общих - индивидуальных и др. дихотомий;

3) описано и проанализировано содержание концепта «суу» при помощи понятия, образа, фрейма, гештальта, пропозиции, когнитемы, сценария и др. когнитивных категорий;

4) продемонстрированы способы отражения, хранения и передачи от поколения к поколению, от народа к народу многогранного и многоступенчатого опыта-знания человечества в содержании концепта «суу»;

5) разграничены и описаны языковые и когнитивные картины мира в концепте «суу»;

6) показана роль опыта в углублении и расширении концепта «суу» в этническом сознании кыргызов.

В процессе исследования были использованы следующие **методы:** наблюдение, анализ, сравнение, описание, подсчет, обобщение, моделирование, лингвокультурный анализ, когнитивный анализ, схематизация, фреймирование, выявление когнитивных и др.

Область применения данной работы – учебный процесс, дисциплины: “Когнитивная лингвистика”, “Лингвокультурология”, а также “Лексикология”, “Теория текста”.

RESUME

Kamardinova Uialzhan Nurmatovna

«Cognitive-linguistic content of the concepts “Suu”»

Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences
in the major of 10.02.01 - Kyrgyz language

Key words: cognitive linguistics, cognitive-linguistic content, concept “Suu” concept “Akkan Suu”, cognitheme, frame, scenario, picture of the world, linguistic picture of the world, mentality.

As the **purpose of the research** has been chosen description of scientific, national and poetic-connotative practice-knowledge in the content of the concept “suu” based on the principles, categories and methods of the cognitive linguistics.

The object of study – cognitive-linguistic means that reflect the concept “suu”.

The subject of this study is the main content and internal categories of the concept “suu”.

Basic scientific research results:

1) specified an essence of the linguopoetic concept “suu” based on cognitive categories, methods and principles;

2) specified the content of the concept “suu” on plans of “scientific – normal”, “scientific – poetic”, “normal – magical”, “normal - emotional”, “primary – secondary”, “denotative – connotative”, “neutral – estimates”, “positive – negative”, “general – individual” and others

3) described and analyzed the content in the concept “suu” by helping of the notion, image, frame, gestalt, proposition, cognitheme, script and other cognitive categories;

4) demonstrated ways of the reflection, keeping and transmission from generation to generation, from people to people a multi-faceted and multi-experience knowledge of humanities in the content of the concept “suu”;

5) limited and described language and cognitive picture of the world in the concept “suu”;

6) shown a role of the experience in the deepening and the widening of the concept “suu” in the minds of ethnic kyrgyz people;

In the process of the researching were used the next **methods and techniques:** observation, analysis, comparison, description, calculation, synthesis, simulation, linguocultural analysis, cognitive analysis, schematization, framing, identifying cognithemes and others.

The scope of this work – the results can be used in teaching disciplines “Cognitive Linguistics”, “Linguoculturology” and “Lexicology”, “Theory of the text”.